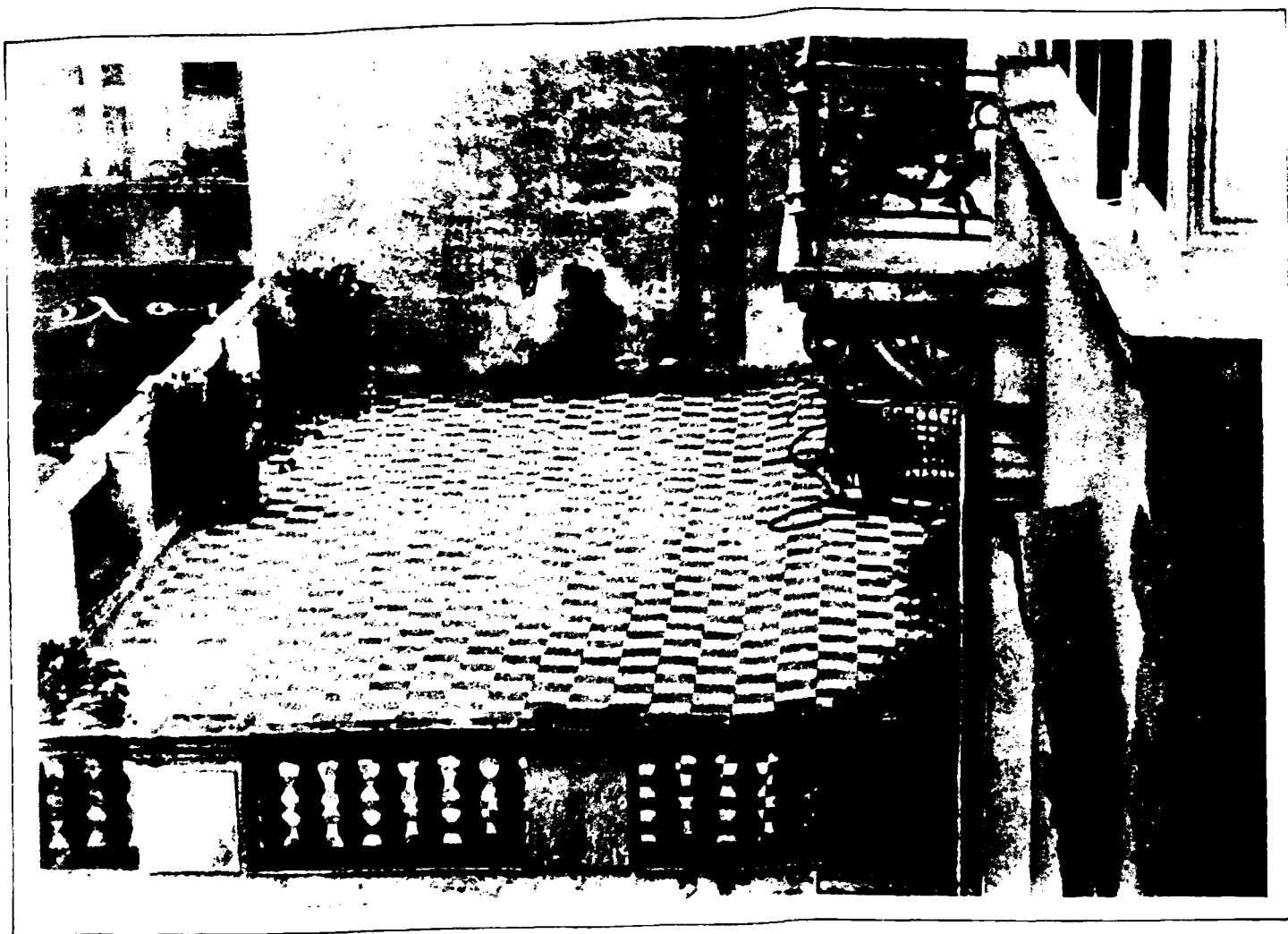

Περιφερειακή ανάπτυξη καί συσσώρευση του κεφαλαίου

Ένα έμμεσο σχόλιο πάνω στο φετιχισμό
της αποκέντρωσης στη θεωρία και την
πρακτική της χωροταξίας στην Ελλάδα

Γρηγόρης Καυκαλάς

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Τόν τελευταίο καιρό έχουν πληθύνει όσα λέγονται -και γίνονται-
γύρω από θέματα πολεοδομίας και χωροταξίας. Οί περισσότερες
συζητήσεις έχουν έναν κεντρικό άξονα: την αποκέντρωση της

ανάπτυξης. Τόσο ό «λόγος» της εξουσίας όσο και ό «αντίλογος»
δωσαν διαφωνούν μέ αυτήν παίρνουν συχνά έντονες αποχρώσεις·
ό πρώτος άγγίζει άνέξοδους λυρισμούς, ό δεύτερος μιά εύκολη
προοδευτικότητα. Όρισμένες στιγμές μάλιστα δέν διστάζουν νά
δώσουν τά χέρια (άκριβώς μέσα από τή ρητορική σύγκρουσή
τους) γιά νά έξυμνήσουν τήν αποκέντρωση ή καλύτερα τήν ίδια
τους τή «διορατικότητα» ν' άσχοληθούν μέ αυτό τό σπουδαίο
θέμα τήν κατάλληλη στιγμή (δλέπε Ε.Ο.Κ.). Όσως θά πρέπει νά
ξεχωρίσουμε εδώ όσους, βλέποντας τόν εύκαιριακό χαρακτήρα
αυτού του παιχνιδιού, προσπαθούν νά κρατηθούν μακριά είτε
θεωρώντας τήν όλη συζήτηση περιορισμένης σημασίας είτε άνε-
παρκώς καθαρή γιά έπιστημονική άνάλυση· σ' αυτούς πρέπει νά
αποδώσουμε όχι τήν «εύγενή απομόνωση» όπως οί ίδιοι πι-
στεύουν αλλά έναν πολιτικό ντεφαιτισμό πού τόν συνειδητο-
ποιούν όχι σάν έλλειψη θεωρίας γιά τήν τρέχουσα πραγματικότη-
τα, όπως πράγματι είναι, αλλά σάν ύποβάθμιση τής σημασίας
αυτής τής πραγματικότητας στά μάτια τους. Άς συγχωρέσουν
λοιπόν οί άναγνώστες τό διαφορετικό κλίμα αυτού του άρθρου μέ
τήν έμφαση πού δίνει στη θεωρητική «άνάγνωση» των φαινομέ-

νων: όσοι διαφωνήσουν (θεωρώντας το άκαιρο ίσως;) άς τό δούν σάν μιά άκόμα παραξενιά μέσα σέ αυτό τό πανηγύρι· όσοι συμφωνήσουν άς τό δούν σάν τό κύριο καθήκον τής υ...ίας νά ύποδείξει όλα έκείνα τά σημεία πού θά καθορίσουν έναν πολιτικό προσανατολισμό (δίχως ή ίδια νά γίνεται τεχνοκρατική ή άφελώς πολιτική), σάν μιά εύκαιρία γιά τό ξεκίνημα ενός διαλόγου πού άποφύγει τήν παγίδα του έπιπέδου στο όποιο διεξάγεται μέχρι σήμερα ή συζήτηση γιά τήν αποκέντρωση.*

ΜΕΡΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΗΣΕΙΣ

Έχει πιά αποκαλυφτεί, και σάν απλό γεγονός παρουσιάζεται εδώ, πώς οι θεωρητικές «άλήθειες» τής οικονομικής έπιστήμης πάνω στα θέματα ανάπτυξης είναι πολύ περισσότερες κατάλληλες γιά νά καλύπτουν έπιστημονικά άποφάσεις παρμένες με άλλους τρόπους και νά έκλογικεύουν μερικές άνυπόφορες πλευρές τής πραγματικότητας, παρά γιά νά άποτελούν ένα χρήσιμο όδηγό γιά τά προβλήματα πού αντιμετωπίζει τό κεφάλαιο και οι χώρες πού επιδιώκουν τήν ανάπτυξη.¹

Οι πιο πετυχημένες από αυτές τις θεωρίες-γιατί θέβαια δέν θά μιλήσουμε γιά ιδεολογικές κοινοτοπίες παρουσιασμένες σά θεωρία με τή μορφή τής άνάλυσης των δεικτών τής ανάπτυξης (γιά παράδειγμα, αυτοκίνητα ανά τόσους κατοίκους ή πιο «ύψηλης» ποιότητας δείκτες όπως ή παρουσία / άπουσία έπιχειρηματικού πνεύματος) πού δέν κάνουν τίποτα άλλο παρά νά παρουσιάζουν σάν αίτίες τό τελευταίο σκαλί των άποτελεσμάτων τής επέκτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής- βρίσκονται μέσα στην κενύσανή παράδοση με τή μετατόπιση του ένδιαροντος σέ συνολικά (μακρο-οικονομικά) προβλήματα πού αυτή συνεπάγεται. Οι ιδανικές συνθήκες γιά τήν οικονομική ανάπτυξη, σ' αυτή τήν παράδοση, έμφανίζονται (μπορούν νά έμφανιστούν σωστότερα) όταν ή άποταμίευση ίσούται με τήν επένδυση. Όλες οι παραλλαγές των θεωριών τής περιφερειακής ανάπτυξης ξεκινάνε από (ή είναι συμβιβαστές με) τή λεγόμενη συνθήκη Harrod-Domar πού μεταφράζει σέ ένα τύπο γιά τό ρυθμό ανάπτυξης τις προϋποθέσεις τής κενύσανης παράδοσης. Έκείνο πού λέει αυτή ή συνθήκη είναι ότι αν ύπάρχει κάποια επενδυτική δραστηριότητα (με άλλα λόγια αν ύπάρχει κάποια ζήτηση γιά κεφαλαιουχικά αγαθά) τότε ύπάρχει κάποιος φυσικός ρυθμός ανάπτυξης. Αυτός ό ρυθμός ανάπτυξης έξαρτάται από τή συγκεκριμένη κατανομή των επενδύσεων ώστε νά κατορθώνεται ή ύψηλότερη παραγωγικότητα (ό χαμηλότερος λόγος κεφαλαίου προς έκροή). Σέ μαθηματική μορφή αυτό έκφράζεται σάν:

$$\text{ρυθμός ανάπτυξης} \quad \alpha = \frac{\text{άποταμίευση/είσοδημα}}{\text{κεφάλαιο/έκροή}}$$

$$\eta \alpha = A/Eio. / K/Eκ.^2$$

Τώρα, παρόλο πού αυτή ή κατεύθυνση άνάλυσης είναι τρανταχτά έξω-χωρική, και καθαρά μακρο-οικονομικού χαρακτήρα, παρακίνησε σέ μιά σειρά από παραλλαγές (όπως άναφέραμε) τής θεωρίας τής περιφερειακής ανάπτυξης πού συχνά μάλιστα έφταναν σέ έξαιρετικά επεξεργασμένα μαθηματικά μοντέλα -ιδίως σέ τομείς πού άφορούν τήν κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής και τό σχηματισμό του περιφερειακού εισοδήματος. Τά καλύτερα παραδείγματα αυτής τής σειράς είναι αυτά πού προσαρμό-

ζουν τήν ιδέα του «κενύσανου πολλαπλασιαστή» στις άνάγκες τής έπιστήμης τής περιφερειακής ανάπτυξης.³

Μιά λοιπόν και ή συνθήκη Harrod-Domar χρησιμοποιήθηκε, καλώς ή κακώς, στην περιφερειακή ανάπτυξη, δικαιούμαστε και μεις, άποδεχόμενοι προς στιγμή τή θεωρία, νά κάνουμε μερικές πράξεις σάν μιά παρένθεση γιά νά δούμε τις «έλπίδες» αποκέντρωσης πού δικαιολογεί. Άν, σύμφωνα με τά στοιχεία του προγράμματος ανάπτυξης 1976-80 (τεύχος 10, Περιφερειακή Άνάπτυξη, ΚΕΠΕ, 1976), θεωρήσουμε ότι ή άρχική άνισότητα του κατά κεφαλή ΑΕΠ άνάμεσα στις περιφέρειες Άττικής και Νήσων από τή μιά μεριά και Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας από τήν άλλη είναι 100 προς 80, επίσης ότι ό μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης γιά τήν πρώτη είναι 7,4% και ότι θά μείνει τόσο, και αν τέλος δάλουμε σάν χρονικό όρίζοντα γιά τήν έξίσωση τή δεκαετία, τότε ό αναγκαίος ρυθμός ανάπτυξης γιά τήν Κεντρική και Δυτική Μακεδονία θά δίνεται από τήν έξίσωση $100(1,074)^{10} = 80(X)^{10}$. Η λύση μäs λέει ότι ό ζητούμενος ρυθμός θά πρέπει νά είναι γύρω στο 9,8%. Από τή συνθήκη

$$\alpha = \frac{A/Eio.}{K/Eκ.}$$

δλέπουμε ότι αυτό σημαίνει πώς γιά νά πάμε από τό 7,4 στο 9,8 θά πρέπει νά μικρύνει ό παρονομαστής ή νά μεγαλώσει ό αριθμητής ή και τά δυό. Με άλλα λόγια θά πρέπει οι επενδύσεις στη λιγότερο αναπτυγμένη περιοχή με τήν φτωχότερη ύποδομή νά γίνουν πιο παραγωγικές ή οι κάτοικοι τής περιοχής με τό μικρότερο εισόδημα νά άποταμειούν περισσότερο ή θέβαια νά έχουμε καθαρή μεταφορά πόρων στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές.

Άφού ή οικονομική έπιστήμη έκανε τό κατόρθωμα νά πεί άλήθειες ταυτολογικού χαρακτήρα και ή θεωρία τής περιφερειακής ανάπτυξης νά τις εφαρμόσει άνενδοίαστα, άκόμα και όταν οι προϋποθέσεις τους έμφανώς δέν ισχύουν, αφήνει τώρα τήν εύκαιρία στους πολιτικούς νά κατορθώσουν και αυτοί κάτι: νά

* Έξαιρέση είναι τό σχόλιο του Δημήτρη Έμμανουήλ πού πρέπει τώρα νά είναι δημοσιευμένο στα Άρχιτεκτονικά Θέματα, τ. 13, 1979, και πού μόρεσα νά τό διαβάσω πριν από τό γράψιμο αυτού του άρθρου.

1. Τό όριο, όπου ή θεωρία παύει νά είναι χρήσιμη, καθορίζεται από τή στιγμή πού τά συμφέροντα του κεφαλαίου παύουν νά συμπίπτουν με τις προδιαγραφές τής θεωρίας, και περιορίζεται άκόμα περισσότερο στο μέτρο όπου οι προδιαγραφές τής θεωρίας προάγουν τά συμφέροντα του κεφαλαίου με τρόπο πού παύει νά γίνεται άποδεκτός από τις κυρίαρχους τάξεις.

2. Μιά πολύ ένδιαφέρουσα συζήτηση πάνω στα μοντέλα ανάπτυξης μπορεί νά βρει ό άναγνώστης στο διδλίο του Maurice Dobb, *Θεωρίες τής Άξίας και τής Διανομής*, Gutenberg, 1977. Γιά τό σημείο πού τίγεται εδώ βλ. Μ. Dobb, An Essay on Economic Growth and Planning, RKP, 1976, σελ. 33.

3. Άν κανείς ένδιαφέρεται γιά παραδείγματα άς ανατρέξει στο διδλίο του Η. W. Richardson, *Περιφερειακή Οικονομική*, έκδόσεις Παπαζήση, 1972, στη χρήση του πολλαπλασιαστή άπασχόλησης από τον J. R. Boudeville, Problems of Regional Economic Planning, Edinburg Univ. Press, 1966, σελ. 83, ή τέλος γιά μιά εφαρμογή στην έλληνική πραγματικότητα στην έξαιρετική (γιά αυτή τή σχολή σκέψης) μελέτη του C. L. Papageorgiou, Regional Employment in Greece, National Centre of Social Research, 1973 πού άγνοείται συστηματικά από τις πρόσφατες συζητήσεις (και όχι θέβαια επειδή τά στοιχεία όπου βασίζεται είναι ξεπερασμένα.)

υποσχεθούν την καθαρή μεταφορά πόρων από τις αναπτυσσόμενες περιοχές με ρυθμούς που θα ζήλευε κάθε σοσιαλιστική κοινωνία.⁴ Τό τεχνασμα που πλασάρεται εδώ είναι ότι όλα θα γίνουν μέσα από τον καθορισμό μιας ιεραρχίας οικισμών (ΚΕΠΑ, ΑΣΤΟΚ, ΑΓΡΟΚ, κλπ.). Βέβαια εδώ πρόκειται για μία ακόμα «πετυχημένη» εφαρμογή μιας τυπικά έξω-χωρικής οικονομικής θεωρίας, της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης του F. Ρεπουχ που στην άρχική τους διατύπωση νοούνται σε έναν καθαρά οικονομικό χώρο και που προσαρμόστηκαν στην περιφερειακή ανάλυση από τον Boudenville που αναφέραμε.⁵ Ίσως απαντήσουν μερικοί ότι αυτή η θεωρία στήριξε το γαλλικό προγραμματισμό (τόν πίο προωθημένο σε θέματα χωροταξίας στην Εύρώπη) για δεκαετίες. Γι' αυτό και η προσπάθεια συνολικού προγραμματισμού εγκαταλείπεται σταδιακά στη Γαλλία μέσα στη δεκαετία του '70 θα ανταπαντούσα, αλλά εδώ έχουμε ένα πολύ διαφορετικό πρόβλημα που δεν πρέπει να μας παρασύρει.⁶

Άλλά, για να κλείσουμε αυτή την ενότητα, δεν είναι μόνο η εμφάνιση των θαυματοποιών, στη θεωρία και την πολιτική, που μας έβαλε σε όλο αυτό τον κόπο όσο και η αντίδραση ενός κοινού (ίσως περισσότερο αυτή η αντίδραση) που επιφανειακά διαμαρτύρεται μά που κατά βάθος επικροτεί κάτω από τη φράση - σύνθημα του «προοδευτικού» αντίλογου: η Αθήνα είναι παρασιτική. Έτσι όμως βοηθάει στη σύγχυση της μορφής που παίρνουν οι διαδικασίες με τις ίδιες τις διαδικασίες. Αρκετά όμως κουραστικά με τις παγίδες που κρύβονται σ' αυτό του είδους τις αναλύσεις και τις περιπλοκές τους: είναι καιρός να περάσουμε σε μία περιγραφή των καθοριστικών μηχανισμών, παρακάμπτοντας τα εξωτερικά γνωρίσματα των φαινομένων που μελετάμε, πριν δγάλουμε οποιαδήποτε συμπεράσματα.

ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ο Μάρξ τόνισε ότι ο αναγνώστης του *Κεφαλαίου* θα πρέπει να μην ξεχνάει ότι η παραγωγή υπεραξίας, ή αλλιώς η απόσπαση υπερ-εργασίας, είναι ο ιδιαίτερος σκοπός και στόχος, το άθροισμα και η πεμπτούσια, της καπιταλιστικής παραγωγής.⁷ Είναι πραγματικά γεγονός, και αυτό τό ξέρει κάθε συνεπής έπιχειρηματίας, ότι στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ή λογική της κίνησης του κεφαλαίου (χωρική και έξω-χωρική παρόμοια) προσδιορίζεται από την ανάγκη πραγματοποίησης του μέγιστου κέρδους (όπου δεν γίνεται σάν μικρο-πρόθεση επιδίωξη, τότε σάν ένας μακροπρόθεσμος στρατηγικός στόχος)⁸. Καί βέβαια τό κέρδος δεν είναι παρά ή πραγματοποίηση της υπεραξίας.

Αν λοιπόν κρατήσουμε τόν όρο ανάπτυξη, αυτός δεν μπορεί να σημαίνει τίποτε άλλο παρά την παραγωγή υπεραξίας: με άλλα λόγια τή συγκέντρωση περισσότερων κεφαλαίου από αυτό που μπήκε στην παραγωγική διαδικασία. Η απόκέντρωση της ανάπτυξης έτσι δεν θα είναι τίποτα περισσότερο από την εξομοίωση των συνθηκών παραγωγής της υπεραξίας ανάμεσα στις διάφορες χώρες/περιφέρειες, και είναι ακριβώς οι μηχανισμοί αυτής της απόσπασης υπεραξίας που πρέπει να προσέξουμε και όχι οι μορφές που περιστασιακά και προσωρινά παίρ-

νουν (π.χ. υπανάπτυκτες περιφέρειες, αναπτυσσόμενο κέντρο και διαβαθμίσεις τους), όχι γιατί αυτές οι μορφές στερούνται σημασίας, αλλά γιατί αποσπών την προσοχή μας από τους καθοριστικούς μηχανισμούς και έτσι δεν μπορούμε να τις εξηγήσουμε παρά μόνο στο επίπεδο των εξωτερικών γνωρισμάτων τους.⁹

Η ανάπτυξη, έτσι ορισμένη, είναι στενά δεμένη με τη συσσώρευση (accumulation) και την αξιοποίηση (valorization) του κεφαλαίου με τόν ακόλουθο τρόπο: οι ανάγκες της αξιοποίησης κατευθύνουν τό κεφάλαιο προς εκείνους τούς κλάδους της διαίρεσης της εργασίας που παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες δυνατότητες υψηλότερου ποσοστού κέρδους και ταυτόχρονα πιέζουν στην εμφάνιση νέων κλάδων με υψηλό ποσοστό κέρδους: από την άλλη μεριά, οι ανάγκες της συσσώρευσης αναγκάζουν στη διαίρεση του συνόλου της παραγωγής στο τμήμα (ή τομέα) I που παράγει μέσα παραγωγής και στο τμήμα (ή τομέα) II που παράγει καταναλωτικά αγαθά. Έτσι λοιπόν ή συσσώρευση ρυθμίζει (μέσα από τη μορφή που παίρνει ή αναλογία των δύο τμημάτων του συνόλου της παραγωγής) τό ρυθμό ανάπτυξης (μέσω του καθορισμού της παραγωγικότητας του κεφαλαίου του επενδεδυμένου στους διάφορους κλάδους), και ή αξιοποίηση χαρακτηρίζει τή διάρθρωση αυτής της παραγωγής (τό δρόμο που παίρνει ή ανάπτυξη) μέσα από τό μοίρασμα του παραγωγικού δυναμικού στους διάφορους,

4. Για να κλείσουμε αυτή την παρατήρηση μπορούμε να θυμήσουμε παρεπιπτόντως ότι ο ρυθμός ανάπτυξης της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας (πάντοτε με τα στοιχεία του ΚΕΠΕ) είναι 6,0% και άρα όχι έξισωση αλλά διεύρυνση της διαφοράς θα γίνεται, για να μην πούμε τίποτα για τις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας που και μεγαλύτερη άρχική διαφορά έχουν αλλά και ακόμα μικρότερους πραγματικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Θα δούμε αργότερα γιατί παρ' όλα αυτά μία τάση έξισωσης γίνεται έπίκαιρη και ένδεχόμενα δυνατή -για πολύ διαφορετικούς λόγους βέβαια από τις πολιτικές έποσχέσεις και τις προδιαγραφές της θεωρίας.

5. Βλέπε τή σύντομη και κατατοπιστική παρουσίαση από τόν Niles M. Hansen, «Development Pole Theory in a regional Context» στο Regional Economics. A Reader. H.W. Richardson (ed.), Macmillan, 1970. Μία υπερβολικά σχηματική έφαρμωγή στην Έλλάδα είναι ή μελέτη της Δ. Κωστοπούλου - Κατοχινού, *Χωροταξική Μελέτη Έθνικού Δικτύου Αστικών Κέντρων*. ΚΕΠΕ, 1967 που φαίνεται πως τροφοδότησε για χρόνια τή φιλοσοφία του ΚΕΠΕ σε θέματα προτάσεων περιφερειακής ανάπτυξης. Θα επανέλθουμε αργότερα σε μερικές πιο πρόσφατες μελέτες για τή χρήση της έννοιας του πόλου / άξονα ανάπτυξης στην έλληνική πραγματικότητα.

6. Μπορεί κανείς να δρεί μία σύντομη ανάλυση στο βιβλίο του Raymond Vernon (ed.), *Big Business and the State. Changing Relations in Western Europe*. Macmillan 1974. Ιδιαίτερα στο εισαγωγικό σημείωμα και στο κεφάλαιο για τή Γαλλία.

7. Capital, vol. I, Progress Publishers, Moscow, 1974, σελ. 281.

8. Αυτή ή σημαντική παρατήρηση τονίζεται για ακόμα μία φορά από τόν Ernest Mandel στο *Late Capitalism*, Verso, 1978, σελ. 231 (σημ. 31) απέναντι σε έπιχειρήματα όπως αυτά του J.K. Galbraith για μεταβολή στη φύση του καπιταλισμού.

9. Ο Ch. Palloix στο βιβλίο του *Η Διεθνοποίηση του Κεφαλαίου*, Νέα Σύνορα, 1978, συνεχίζει μία πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση γύρω από αυτά τα θέματα. Δεν επικαλούμαστε ώστόσο εδώ τό βιβλίο του για να στηρίξουμε τήν όρθότητα της θέσης μας αλλά για να τονίσουμε τό πλάτος και τή σημασία του θέματος.

κλάδους.¹⁰ Κλείνοντας αυτή την παρατήρηση θά πρέπει να τονίσουμε δύο σημεία α) ότι στην πράξη έχουμε μία συνεχή αλληλεπίδραση ανάμεσα σε συσσώρευση και αξιοποίηση και όχι ένα διαχωρισμό όπου ή μία κάνει τό ένα και ή άλλη τό άλλο και β) ότι τό περιεχόμενο των έννοιων «συσσώρευση» και «αξιοποίηση» άν και έχει ένα βασικό οικονομικό περιεχόμενο δέν είναι στενά οικονομικά όρισμένο, αντίθετα οί συνθήκες μέσα στίς όποιες πραγματοποιείται ή συσσώρευση και ή αξιοποίηση καθορίζονται ταυτόχρονα και άπό σειρά άλλων παραγόντων πού αναφέρονται τόσο στίς σχέσεις παραγωγής (ταξική σύγκρουση), όσο και στην παρεμβολή των λεγόμενων στοιχείων «υπερδομής» (νομοθεσία, κράτος, κλπ.), αλλά άκόμη και στην έξω-κοινωνικά δοσμένη κατανομή των φυσικών πόρων.¹¹ Αυτό δίνει στην ανάπτυξη ένα πολύ πιά πλούσιο περιεχόμενο άπό αυτό πού είδαμε προηγούμενα στην κείνσσιανή έκδοχή της μέ τή συνθήκη Harrod-Domar.

Πώς τώρα αυτή ή άντίληψη γιά τήν ανάπτυξη μπορεί νά μάς βοηθήσει νά καταλάβουμε τόν τρόπο πού ό χώρος εισάγεται σάν πρόβλημα στή στρατηγική τού κεφάλαιου χωρίς νά μείνει ένα άπλό θεωρητικό σχήμα; "Αν οί νύξεις πού έγιναν ως έδώ δέν είναι άρκετές, τό μόνο πού μπορούμε νά κάνουμε είναι νά δώσουμε ένα παράδειγμα: "Ας υποθέσουμε ότι κάποιος έπιμέρους κεφάλαιο έπιδιώκει τήν (ή έξωθείται στην) άναζήτηση ύψηλότερων κέρ-

δους και καλύτερης θέσης στόν άνταγωνισμό του μέ τά ύπόλοιπα κεφάλαια, μέσα άπό μία προσπάθεια μείωσης τού μεταβλητού μέρους τού κεφάλαιου (μέ άλλα λόγια τού κεφάλαιου πού πάει σέ μισθούς). Αυτό μπορεί νά τό καταφέρει είτε αυξάνοντας τήν παραγωγικότητα της εργασίας έτσι ώστε νά είναι σέ θέση νά διώξει εργάτες (και αυτό συνεπάγεται άναδιοργάνωση της διαδικασίας εργασίας συνδυασμένης μέ μία αύξηση στην επένδυση τού σταθερού κεφάλαιου) είτε μέσω της μείωσης των μισθών άμεσα (περικοπή ή ύποτίμηση της τιμής της εργατικής δύναμης, -π.χ.

10. Η παρατήρηση αυτή, πολύ σημαντική κατά τή γνώμη μας, συναντιέται στην άνάλυση τού Ch. Palkov πού αναφέρθηκε καθώς και στό άρθρο τού ίδιου "The Labour-Process: from Fordism to neo-Fordism" στό The Labour-Process and Class Strategies. Conference of Socialist Economists, London, 1976.

11. Αυτή ή παρατήρηση μπορεί φαινομενικά νά περιπλέκει τά πράγματα (γιά τήν έκταση αΐτού τού άρθρου) αλλά μάς προστατεύει άπό όρισμένες μορφές «μαρξιστικού στρονκτουραλισμού» πού έχει περάσει στην άνάλυση τού χώρου μέ τή λεγόμενη Γαλλική Σχολή των Μ. Cassels, J. Lojkin, κλπ. (δες παραδείγματα της δουλειάς τους στό Μ. Γιαουτζή και Γ. Κανκαλάς (έπιμέλεια), "Η Πόλη στό Κεφαλαιοκρατικό Σύστημα, Όδυσσέας, 1977). Έδώ πέρα δέν σκοπεύουμε στην άνακάλυψη «νόμων» τού κεφάλαιου παρά στην κατανόηση της πραγματικότητας κατά πρώτο λόγο.

άπο-ειδίκευση, χρησιμοποίηση μεταναστών) ή έμμεσα (όταν μία αύξηση της παραγωγικότητας στο τμήμα II της παραγωγής των καταναλωτικών αγαθών επιτρέπει χαμήλωμα του κόστους ζωής και κατ'άκολουθία των μισθών που αντιστοιχούν στο κοινωνικά αναγκαίο επίπεδο διαβίωσης). Ο χώρος μπαίνει εδώ με δύο τρόπους: στη μία περίπτωση έχουμε την υπάρχουσα θέση όπου βρίσκεται η παραγωγή, εδώ ο προϋπάρχων παλιότερος εξοπλισμός, το υψηλό κόστος αντικατάστασης και συντήρησης και πιθανώς μία δημιουργημένη παράδοση εργατικής μαχητικότητας, λειτουργούν σαν «ποιοτήτες» του χώρου που αποδιώχνουν το κεφάλαιο· στην άλλη περίπτωση (που συνυπάρχει με την πρώτη) ή ύπαρξη φτηνότερης εργασίας, ή άπουσία οργάνωσης της εργατικής τάξης, ή ύπαρξη θελτωμένης ύποδομής του τύπου της «συλλογικής κατανάλωσης», τραβάει το κεφάλαιο σε όρισμένες θέσεις. Το σχετικό βάρος αυτών των παραγόντων, που δεν είναι αποκλειστικά οικονομικοί, στους οικονομικούς υπολογισμούς του κεφαλαίου θα οδηγήσει στην επιλογή εκείνης της θέσης που παρουσιάζει τις μεγαλύτερες δυνατότητες για απόσπαση σχετικής και απόλυτης υπεραξίας. Και βέβαια εδώ πήραμε μία περιορισμένη περίπτωση, σε άλλες αρχικές επιδιώξεις του κεφαλαίου (π.χ. ελάττωση του κόστους του κυκλοφορούντος κεφαλαίου, ιδίως των πρώτων υλών ή δελτίωσης των συνθηκών πραγματοποίησης της υπεραξίας με τον έλεγχο της αγοράς) όχι μόνο ο χώρος και οι «ποιοτήτες» τον παίρνουν διαφορετικές σημασίες, αλλά ακόμη, δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι θα είναι οι ίδιες θέσεις που έλκουν και απωθούν το κεφάλαιο σε κάθε περίπτωση έστω και αν αυτό φαίνεται να συμβαίνει σε κάποιο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.¹² Τελειώνοντας θα πρέπει να σημειώσουμε όχι μόνο ότι στην πράξη το κεφάλαιο επιλέγει τις θέσεις χωροθέτησης του έχοντας πολλές παράλληλες επιδιώξεις (φαινόμενα που καθορίζουν τελικά τη συγκέντρωση ή αποκέντρωση) αλλά και ότι η διαδικασία ολόκληρη μπορεί να ξεκινήσει από ένα μέρος της παραγωγής μόνο που έχει κάποιες ιδιαίτερες ανάγκες και να παρασύρει μαζί του ένα σύνολο άλλων έμμεσων διαδικασιών.¹³

Θεωρούμε πως ο σκοπός της εμφάνισης των μηχανισμών που βρίσκονται πίσω από τις εξωτερικές μορφές που παίρνουν τα φαινόμενα, εκπληρώνεται με αυτές τις τελευταίες παρατηρήσεις, και περνάμε σε μία παρουσίαση μερικών από τις πιο χαρακτηριστικές εκδηλώσεις τους που δίνουν και το μέτρο των επιπτώσεων αυτών των μηχανισμών αλλά και βοηθάνε στο να δείξουν τον προσωρινό (με την έννοια του ιστορικά μεταβλητού) και εξωτερικό χαρακτήρα τους.

ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ο παρατηρητικός αναγνώστης θα έχει κιόλας προσέξει ότι μέχρις εδώ πουθενά δεν εμφανίστηκε ο χώρος στην ανάλυσή μας με τη μορφή που συνήθως μπαίνει στις συζητήσεις για την ανάπτυξη, δηλαδή των εθνικών ή διοικητικών συνόρων. Άς μή θεωρηθεί αυτό άμελεια ή έλλειψη πατριωτισμού από μέρους μας· αλλά συμβαίνει απλά το κεφάλαιο να δείχνει μία απόλυτη αδιαφορία γι' αυτά τα εμπόδια, προβάλλοντας έτσι ένα διεθνισμό που ξεπερνάει τις επιδιώξεις και της πιο πιστής σ' αυτόν τρoτσκιτικής ομάδας.¹⁴ Το αποτέλεσμα αυτής της επέκτασης (ή καλύτερα της εξαφάνισης) των ορίων όπου κινείται το κεφάλαιο είναι,

όχι μόνον η εμφάνιση και η ολοένα δυναμικότερη παρουσία των πολυεθνικών εταιριών με επενδύσεις σε δεκάδες χωρών, αλλά ακόμη και ο προγραμματισμός των καθαρά εθνικών και περιφερειακών εταιριών να γίνεται σε ένα πολυ-εθνικό, πολυ-περιφερειακό πλαίσιο. Στο φως των όσων έχουμε πει ως εδώ γίνεται ελπίζουμε φανερό ότι αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στη χωροθέτηση, δηλαδή στην εμφάνιση όρισμένων δραστηριοτήτων σε όρισμένες περιοχές, την εξαφάνισή τους από άλλες και τέλος στην παρεμπόδιση της εμφάνισής τους σε κάποιες τρίτες (φαινομενικά και ουσιαστικά τελείως άσχετα από τα παραδοσιακά εργαλεία της συμβατικής ακαδημαϊκής θεωρίας της χωροθέτησης - την αγορά και την ύπαρξη πρώτων υλών). Αν έτσι έχουν τα πράγματα, οι δυνατότητες και η μορφή της αποκέντρωσης της ανάπτυξης βρίσκεται πολύ μακριά από τη διαμάχη των ύπου-ργείων (Βιομηχανίας έναντι Συντονισμού έναντι Οικονομικών έναντι Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, κλπ., κλπ.) και πολύ μακρύτερα από τα σχέδια κάποιων προοδευτικών ή όχι (είναι αδιάφορο εδώ) ειδίκων που συνωπίζονται γύρω τους.

Άς δούμε όμως καλύτερα τις συνέπειες που έχει αυτός ο προγραμματισμός για το διαχωρισμό της παραγωγικής διαδικασίας σε διαφορετικά στάδια με διαφορετικές απαιτήσεις χωροθέτησης. Είναι σχεδόν προφανές (επιφυλασσόμαστε από έλλειψη δομής των μεγάλων παραγωγικών μονάδων (ή ίδια που κάνει αναγκαίο το λεπτομερή προγραμματισμό σε κάθε υπο-ενότητα της παραγωγής) αντανακλάται σε μία εξαρτημένη (δηλαδή χωρίς δικούς της νόμους) χωρική ιεραρχία σύμφωνα με τη θέση των διαφόρων επιπέδων της κυρίαρχης ιεραρχίας. Ακολουθώντας τη διάκριση που έχει γίνει από πολλούς μελετητές μπορούμε να ξεχωρίσουμε τα παρακάτω στάδια:¹⁵

12. Οι θεωρητικοί της χωροθέτησης της βιομηχανίας που συναγωνίζονται τους συναδέλφους τους της περιφερειακής ανάπτυξης στον αποκλεισμό των αιτίων για χάση των φαινομένων, έχουν δώσει μία πολύ δολική (δντας γενική) έννοια, τις οικονομίες συγκέντρωσης (agglomeration economies), για να δώσουν ότι περιοσιεί από τις κανονιστικού χαρακτήρα μικρο-οικονομικές αναλύσεις τους. Άλλά βέβαια δεν παύουν, έπειδή πήρανε όνομα, να παραμένουν μυστήριο γι' αυτούς.

13. Αναδίδοντας την εύλικρινά έμπειρική παράδοση της αγγλικής επι-στήμης οι Doreen Massey και R. Meegan μάς δίνουν σχεδόν άθελά τους σειρά συγκεκριμένων παραδειγμάτων στο The Geography of Industrial Reorganization. άδημοσίευτη ακόμα μελέτη τους στο Centre of Environmental Studies, London.

14. Δεν πρέπει να νομιστεί εδώ πως έννοούμε ότι το κεφάλαιο αδιαφορεί απέναντι στη σημασία της πολιτικής αντίστασης διαφόρων εθνικών και περιφερειακών ομάδων (π.χ. Βάσκοι, Ιρλανδοί, Παλαιστίνιοι, κλπ.). Έκείνο που τονίζουμε είναι ότι το κεφάλαιο από τη μεριά του (γιατί βέβαια αυτά τα θέματα δεν είναι αποκλειστικά δική του υπόθεση) κάνει ό,τι μπορεί για να εξαλείψει τέτοιες, «περιττές τριβές».

15. Για παράδειγμα δες S. Hymer, -The Multinational Corporation and the Law of Uneven Development- στο Economics and World Order, J.N. Bhagwati (ed), Free Press, 1972. Στην ελληνική διδωμογραφία, από δυο ξέρω, τα θέματα αυτά θίγονται στο διβλίο των Ν. Βαίον - Χατζημιχάλη, Κ. Χατζημιχάλη, Περειφερειακή Ανάπτυξη και Έκδοιομηχανία, Έξάντας, 1979 και στο άρθρο του Λ. Άργου, «Οί Σχέσεις του Άμερικανικού και του Ευρωπαϊκού Κεφαλαίου και οι Άντιθέσεις του Άμπεριαλισμού. Μία Έπισκόπηση Θεμάτων» που βρίσκεται στο συλλογικό τόμο Η Ένταξη μας στην ΕΟΚ, Θεμέλιο, 1978.

1. Διαδικασίας προγραμματισμού συντονισμού και διαχείρισης του συνόλου της παραγωγικής διαδικασίας που μπορεί ή όχι να διαχωρίζεται σε διαφορετικά διευθυντικά επίπεδα
2. Διαδικασίας σχεδιασμού των έμπορευμάτων, έρευνας και τεχνολογικής εξέλιξης
3. Διαδικασίας εκτέλεσης της παραγωγής διαιρεμένη σε:
  - 3α. διαδικασίες που απαιτούν ειδικευμένη εργασία
  - 3β. μαζική παραγωγή

Σε αυτήν τη διαφοροποίηση θα πρέπει να προσθέσουμε μια δεύτερη που απαιτεί επίσης διαφορετική χωροθέτηση. Είναι αυτή που αναφέρεται στον κύκλο του προϊόντος. Έδώ ακολουθώντας τις παρατηρήσεις του R. Vernon μπορούμε να ξεχωρίσουμε τις εξής φάσεις:¹⁶

1. την εμφάνιση ενός προϊόντος
2. την εξάπλωση του «ώριμου» προϊόντος στις πιθανές αγορές
3. την τυποποίηση του προϊόντος

Παρόλο που η πρώτη διαίρεση αντιστοιχεί σε στάδια της παραγωγής που συνυπάρχουν και μάλιστα με σαφώς καθορισμένη ιεραρχική σχέση, ενώ η δεύτερη αντιστοιχεί σε χρονικά διαδοχικές φάσεις που περιλαμβάνουν το σύνολο της παραγωγής, υπάρχει μια ομοιότητα στις προτιμήσεις τους για όριση χωροθέτηση όπως θα δούμε στη συνέχεια:

Οι χαρακτηρισμοί (1) και των δύο διαιρέσεων έχουν την τάση να χωροθετούνται σε μητροπολιτικά κέντρα από όπου άσκειται ο στρατηγικός προγραμματισμός και ο έλεγχος και εισάγονται νεωτερισμοί στα προϊόντα· οι χαρακτηρισμοί (2) και (3α) προτιμούν έθνικά και περιφερειακά κέντρα με ικανοποιητική προσφορά ειδικευμένης εργασίας·¹⁷ τέλος οι χαρακτηρισμοί (3β) και (3) της δεύτερης διαίρεσης μπορούν να μετακινηθούν σε υπανάπτυκτες περιοχές. Δυστυχώς δεν μπορούμε να αναλύσουμε τις αιτίες αυτών των τάσεων εδώ, αλλά πρέπει να

υποδείξουμε ότι αυτές οι αιτίες είναι στενά δεμένες με τις διαφορετικές ανάγκες της συσσώρευσης και της αξιοποίησης που έχουν τα διαφορετικά στάδια της παραγωγής και οι διαφορετικές φάσεις στον κύκλο του προϊόντος.¹⁷ Και βέβαια με αυτή την έννοια δεν υπάρχει τύποτα το νέο στη λεγόμενη «νέα διεθνή διαίρεση εργασίας» ούτε, κατ' ακολουθία, στους μηχανισμούς πίσω από τη στρατηγική χωροθέτησης των επενδύσεων, πολυεθνικών ή όχι.

Τό αποτέλεσμα όλων αυτών των κινήσεων και τάσεων είναι η δημιουργία μίας χωρικά διασκορπισμένης, τεχνικά και κοινωνικά αλληλεξαρτημένης και ιεραρχικά καθορισμένης κατανομής των δυνάμεων παραγωγής. Επιπλέον αυτή η κατανομή δεν παραμένει στατική αλλά χαρακτηρίζεται από μια συνεχή αναδιάρθρωση του κεφαλαίου όπου νέες μορφές χωρικής κατανομής επικαθόνται στις προϋπάρχουσες συγκεντρώσεις παραγωγικών δραστηριοτήτων που συνήθως έχουν μπει σε μια διαδικασία πτώσης (καλύτερα, ύποτιμησης του επενδεδυμένου σ' αυτές κεφαλαίου). Μπορούμε επίσης να υποστηρίξουμε ότι αυτή η βασικά ιστορική διαδικασία είναι το μοναδικό κατάλληλο πλαίσιο για να κατανοήσουμε τη διαφορετική διάρθρωση της παραγωγής στις διάφορες περιοχές, και κατ' ακολουθία της ανάπτυξής τους καθώς και οποιασδήποτε δυνατότητας αποτελεσματικών προτάσεων.¹⁸

Σ' αυτό το πλαίσιο οποιαδήποτε αποκέντρωση της ανάπτυξης σε άλλες περιφέρειες εξαρτάται από αποφάσεις πολυεθνικού και πολυκλαδικού χαρακτήρα ενός υπερβολικά συγκεντρωμένου (σε παγκόσμια γεωγραφική κλίμακα) κεφαλαίου. Είναι περισσότερο από λογικό να περιμένουμε ότι αυτές οι αποφάσεις θα επιβάλλονται από την ανάγκη συσσώρευσης του κεφαλαίου στη ίδια (παγκόσμια) κλίμακα και συνεπώς θα αδιαφορούν απόλυτα

16. R. Vernon, «International Investment and International Trade in the Product Cycle», στο International Investment, J.H. Dunning (ed), Penguin, 1972.

17. Από την άποψη αυτή ήταν μάλλον διασκεδαστική η παρατήρηση του κ. Γ. Μαρίνου (έκδοτη του *Οικονομικοί Ταχυδρόμοι*) στην τηλεοπτική συζήτηση με τον ύφυπουργό Δημοσίων Έργων κ. Μάνο, που επιστούσε την προσοχή στην ανάγκη να μεταφερθούν (αφού όλα τα άλλα μεταφέρθηκαν, στη συζήτηση δέβαια) και οι έδρες των επιχειρήσεων στην επαρχία. Θάπρεπε ίσως να προσθέσει ότι πρέπει αυτό να γίνει πολύ γρήγορα γιατί σε λίγο δεν θα τις βρούμε ούτε στην Αθήνα και θα πρέπει να τις φέρει στην ελληνική επαρχία από τη Νέα Υόρκη, το Λονδίνο, το Παρίσι και το Τόκιο. Εκτός αν έννοιασε ενδιάμεσες και κατώτερες βαθμίδες διαχείρισης που θα πάνε μόνες τους, ακολουθώντας την ανάγκη διαχωρισμού της παραγωγικής διαδικασίας, χωρίς να είναι ανάγκη να διαστέι κανείς γι' αυτό.

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει επίσης να κάνουμε μία αναφορά στην «πετυχημένη» προσπάθεια των γεωγράφων να ξεπεράσουν, σε άφηρημένη θεωρητικοποίηση συνδυασμένη με εξίσου άφηρημένο εμπειρισμό, τους συναδέλφους τους των θεωριών χωροθέτησης και περιφερειακής ανάπτυξης με τα περίτεχνα μοντέλα τους (ή θεωρία των κεντρικών τόπων του W. Christaller είναι το πιο γνωστό και πιο παλιό παράδειγμα για την περιγραφή και εξήγηση της ιεραρχίας των περιφερειών και των οικισμών. Δεν θα μπορούμε στον κόπο της κριτικής τέτοιων φορμαλισμών. Ένα τεχνικά άρτιο παράδειγμα για τα ελληνικά δεδομένα είναι η δουλειά της Κ. Λεοντίδου-Γεράρδη, *Λειτουργική Ταξινόμησης Έλληνικών Οικισμών*, τόμος Ι, II (διδασκορική διατριβή), Έθνικό Μετσόβιο Πολυτε-

χνείο. Αθήνα, 1977, που η σημασία του αναγκαστικά περιορίζεται σε μία έσωτερική υπόθεση της γεωγραφίας. Μία και αναφερθήκαμε στους γεωγράφους δεν θα πρέπει να παραλείψουμε μία σύντομη αναφορά στο διδύμο του G. Burgel. Αθήνα: Η ανάπτυξη μίας μεσογειακής πρωτεύουσας, Έξάντας, 1976, όπου αναδύει η χρυσή παράδοση της εξάντλησης του αναγνώστη με περιγραφές χωρίς αρχή και τέλος. Εύτυχώς μās σώζει από περισσότερες λεπτομέρειες εδώ η κριτική της Λ. Λεοντίδου - Έμμα-νοήλ που πρέπει τώρα να βρίσκεται δημοσιευμένη στο τελευταίο τεύχος των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων* (τ. 13, 1979) και που η ίδια είχε την καλωσύνη να μās δείξει πριν γραφτεί αυτό το άρθρο. Συμφωνούμε άνεπιφύλακτα με τη βασική της θέση.

18. Αν και δεν αφορά την πραγματικότητα στην Ελλάδα, για την ώρα τουλάχιστον, είναι διδακτικό το παράδειγμα της Αγγλίας όπου αυτή η διαδικασία έχει οδηγήσει στο να εμφανίζεται το πρόβλημα ανεργίας στις μεγάλες πόλεις και όχι στις θεωρούμενες υπανάπτυκτες περιφέρειες. Η D. Massey στο «In What Sense a Regional Problem», παρουσίαση που έγινε στο συνέδριο της Regional Science Association, στη Γλασκώδη το Γενάρη του 1978, δίνει παραδείγματα αυτής της διαδικασίας όπου η ειδικευση ορισμένων περιοχών σε ορισμένους κλάδους οδήγησε στην πτώση αυτών των περιοχών (ακολουθώντας τη μοίρα αυτών των κλάδων) που ακολουθήθηκε από νέες μορφές περιφερειακής ανισότητας καθώς οι νέες προτιμήσεις του κεφαλαίου οδήγησαν σε διαφοροποίηση των κλάδων κάθε περιοχής που ήταν συνδυασμένη με αποκέντρωση της ανειδίκευτης απασχόλησης και συγκεντρωση του έλεγχου και της ιδιοκτησίας ακόμα μεγαλύτερη από πριν.

για τὰ προβλήματα επιμέρους περιφερειών που θά παρακάμπουν στην κίνησή τους είτε αυτές βρίσκονται σε αναπτυσσόμενες, είτε σε αναπτυσσόμενες, είτε σε υπανάπτυκτες χώρες, είτε στο λεγόμενο «κέντρο», είτε στη λεγόμενη «περιφέρεια» (που βέβαια δέν σημαίνει ότι αποκλείεται ή πιθανότητα να συμπίπτουν με τις ιδιαίτερες ανάγκες τους σε ορισμένες περιπτώσεις δίχως αυτό να αποτελεί όμως μόνιμη εξασφάλιση). Μονάχα σ' αυτό τό πλαίσιο λοιπόν, επαναλαμβάνονμε, μπορούμε να καταλάβουμε οποιαδήποτε αλλαγή της χωροθέτησης των δραστηριοτήτων που οδηγούν στην «περιθωριοποίηση» ορισμένων κλάδων και περιοχών και στην ανάδειξη άλλων σάν καινούργιων κέντρων ανάπτυξης. Άλλά βέβαια αυτά τά νέα κέντρα ανάπτυξης στο μέτρο που θά φιλοξενούν δραστηριότητες σε ενδιάμεσες και χαμηλότερες βαθμίδες της ιεραρχίας της παραγωγικής διαδικασίας θά έχουν χάσει την αυτονομία τους τόσο με την πολιτική έννοια (συμμετοχή στις αποφάσεις) όσο και με την τεχνική-οικονομική έννοια (συνοχή των επιμέρους κλάδων των τμημάτων Ι και ΙΙ της παραγωγικής διαδικασίας) και συνεπώς οποιαδήποτε έλπίδα για δημιουργία θετικών πολλαπλασιαστικών επιδράσεων στην απασχόληση και τό εισόδημα των κατοίκων τους.¹⁹ Έδώ σταματώ γιατί δέν μπορεί κανείς να κατηγορήσει στά οσοδρά τους μηχανισμούς του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ότι δέν κάνουν τίποτα άλλο παρά να επιβάλλουν τις ίδιες τις συνέπειές τους.

ΕΙΣΟΡΡΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ Ή ΑΝΙΣΟΜΕΡΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ;

Ποιά είναι λοιπόν ή πραγματική πιθανότητα για τή μελλοντική εξέλιξη των διαφόρων περιφερειών καθώς ή συνολική έθνική ανάπτυξη θά έπεκτείνεται; Θά συγκλίνουν πρὸς μιά εξέλιξη των παραγωγικών δυνατοτήτων ή θά αποκλίνουν περισσότερο; Τό έρώτημα αυτό βασάνισε αρκετά τους θεωρητικούς της περιφερειακής ανάπτυξης και με τό δίκιο τους βέβαια μιά και έχει κρίσιμες έπιπτώσεις πάνω στην έθνική προγραμματισμό. Με τόν καιρό αυτή ή θεωρητική διαμάχη έγινε ένα πληκτικό παιχνίδι όπου, όταν ό ένας παρουσίαζε έναν παράγοντα που θά οδηγούσε στη σύγκλιση, ό άλλος έφευρε έναν παράγοντα που δημιουργούσε απόκλιση· όταν ό ένας έβρισκε μερικά παραδείγματα περιφερειών που συγκλίνουν, ό άλλος ανακάλυπτε άλλες περιφέρειες που αποκλίνουν. Για να περισώσουμε τόν αναγνώστη και τό συγγραφέα από την ένασρόληση με αυτές τις περισπούδαστες αναλύσεις θά καταφύγουμε σε μιά σύντομη περιγραφή στη βάση της ομαδοποίησης τους σε μοντέλα σύγκλισης και μοντέλα απόκλισης.²⁰

Και οι δύο κατηγορίες, για ν' άρχίσουμε, παρουσιάζουν τό κοινό χαρακτηριστικό να δίνουν έμφαση στην κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής και ιδιαίτερα του κεφάλαιου και της εργασίας. Στόν κόσμο των μοντέλων σύγκλισης, ή εργασία μετακινείται από περιοχές με χαμηλούς μισθούς σε περιοχές με υψηλούς μισθούς και άναποδα, τό κεφάλαιο από περιοχές με υψηλούς μισθούς σε περιοχές με χαμηλούς· με μιά έκπληκτική ευστροφία προβλέπουν λοιπόν την εξισορρόπηση των συντελεστών σε κάποιο χρονικό διάστημα. Όταν κανείς τούς θυμήσει ότι αυτό

σάν να άργεί υπερβολικά, εμφανίζουν μιά εξέλιξη έκπληκτική έφευρετικότητα σε ad hoc υποθέσεις που έμποδίζουν τή θεωρία να θριαμβεύσει (π.χ. έλλειψη όρθολογικής συμπεριφοράς των υποκειμένων (άκου κεί!), τριβές, άδαιρετότητες, έλλειψη πληροφορησης, κλπ., κλπ.). Άπό την άλλη μεριά, στόν κόσμο των μοντέλων απόκλισης, που όμως και αυτός κινείται από την όρθολογική οικονομική μαγία των υποκειμένων, συνωθούνται οι θεωρίες των Myrdal, Hirschman, Perroux, κλπ. με όρους όπως ή «αίτιακή συσσώρευση» και ό «φαύλος κύκλος της φτώχειας», «πόλωση», κλπ.²¹ Τί λένε όμως κατά βάθος όλες αυτές οι έκφράσεις, πέρα από τό αναμφισβήτητο θετικό τους στοιχείο να αναγνωρίζουν ότι οι φτωχοί δύσκολα γίνονται πλούσιοι και οι πλούσιοι εύκολα γίνονται πλουσιότεροι; Άπλούστατα λένε ότι ναι μέν ή εργασία πάει εκεί όπου υπάρχουν υψηλότεροι μισθοί, αλλά και τό κεφάλαιο εκεί πάει γιατί ή αύξηση της παραγωγικότητας λόγω των οικονομικών συγκέντρωσης (τί έξήρηση!) άντισταθμίζει την αύξηση των μισθών. Όλα αυτά ακούγονται πολύ ώραία και θά

19. Ένα πιο κοντινό σε μάς παράδειγμα είναι οι προσπάθειες ανάπτυξης του ιταλικού νότου που δώσανε άφορμή για τόν ώραίο χαρακτηρισμό των κολλοσιαιών έπενδυτικών προγραμμάτων σάν «κτισμο καθεδρικών ναών στην έρημια». Βλέπε για μιά περιγραφή στο B. Secchi, «Central and Peripheral Regions in a Process of Economic Development: the Italian Case» στο *Alternative Frameworks for Analysis*, D. Massey, P. W. J. Batey (eds.), Pion, London, 1977.

20. Δές την παρουσίαση του S. Holland στο *Capital versus the Regions*, Macmillan, 1976.

21. Μιά παρουσίαση αυτών των άποψεων γίνεται στο άρθρο της Mary Evangelinides, «Regional Development - Core Periphery Relations: the Greek Case», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, No 24, 1975. Όπου όμως γίνεται μιά μάλλον άνεπίτρεπτη (άν δέν είναι πολύ σοφή!) άνάμειξη αυτών των θεωριών με τις θεωρίες ανάπτυξης της υπανάπτυξης με βάση την κυκλοφορία της υπεραξίας του A. G. Frank.

Στή βάση αυτών των θεωριών κινείται και ή πλούσια σε πληροφορία μελέτη της Έ. Άνδροκοπούλου - Κανκιά «Λειτουργική και Χωρική Ανάλυση της Διάθρωσης του Δικτύου των Έλληνικών Οικισμών» στο *Διερεύνηση του Δικτύου Αστικών Οικισμών στην Ελλάδα*, 3η Φάση (καθώς και τά αντίστοιχα της 1ης και 2ης φάσης της μελέτης), Έ. Άνδροκοπούλου, Β. Δημητριάδης, Γ. Κανκαλάς, Π. Παπαδοπούλου (συντονιστής) Α. Φ. Λαγόπουλος), Έδρα Πολεοδομίας Β' ΑΠΘ/ΤΕΕ, Θεσσαλονίκη, 1978. Η σχετική συζήτηση στα συμπεράσματα του συνόλου, γραμμένα από τόν Α. Φ. Λαγόπουλο «Σχέση του Κοινωνικού Σχηματισμού και του Δικτύου Οικισμών στην Ελλάδα, 1821-1971» (στο ίδιο, 3η φάση), άναγκαστικά κινείται στα όρια που βάζει ή τοποθέτηση της έννοιας της πόλωσης στο έπίκεντρο της άνάλυσης. Ωστόσο μέ ίκανοποίησης διαπιστώνουμε έδώ την πλήρη απομάκρυνση από τις ιδεολογικές προκαταλήψεις των θεωριών που αναφέρθηκαν πρίν. Τέλος, για να κλείσουμε τόν κύκλο των πρόσφατων Έλληνικών μελετών στο θέμα, σημειώνουμε τή σειρά άρθρων του Π. Λουκάκη για τή διαμόρφωση αξόνων ανάπτυξης στον Έλληνικό χώρο: «Προοπτικές Περιφερειακής Αναδιάρθρωσης του Έλληνικού Χώρου» στο *Δελτίο Στάδιοι Αρχιτεκτόνων*, τεύχος 3, 1976, «Προβλήματα Περιφερειακής Δομής του Έλληνικού Χώρου, στο *Πολίτης*, τεύχος 3-4, 1976, «Περιφερειακές Σχέσεις και Τάσεις Έξέλιξης του Δικτύου Αστικών Κέντρων της Ελλάδας» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 28, 1976, «Επανεύρεση του Πλέγματος Οικισμών της Χώρας: Βασικός Στόχος στην Προσπάθεια Περιφερειακής Ανάπτυξης» στο *Τεχνικά Χρονικά*, 12/1977, μέ ταυτόσημο σχεδόν περιεχόμενο που μάς φαίνονται, άν και καλογραμμένα, μετέωρα σε μεγάλο βαθμό που δέν καλύπτονται από καμιά συνεκτική θεωρητική τοποθέτηση.

ήταν έτοι αν μαθαίναμε, όχι πώς συντηρείται αυτή ή διαδικασία αλλά πώς δημιουργείται, γιά νά έχουμε και κάποια έλπίδα αποτελεσματικής επέμβασης. Νά ποιές θά ήταν οί απαιτήσεις ενός εναλλακτικού πλαισίου πάνω στό έρώτημα τής σύγκλισης/ απόκλισης τής ανάπτυξης.

Πρώτα θά χρειαζόταν νά απαλλαγούμε από κάθε δόγμα και κανονιστική προδιαγραφή γιά τό πώς θά έπρεπε νά είναι ή πραγματικότητα ώστε νά δοϋμε όσο γίνεται αντικειμενικά τά στοιχεία τής (χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι μιά μη-δεσμευμένη ιδεολογικά ή ά-πολιτική θεωρία θά προκύψει). Στό μέτρο πού κάποια άρχική θεωρία είναι αναγκαία γιά τήν έπίλογή των έμπειρικών στοιχείων, θά ήταν ικανοποιητικό νά άρχίσει κανείς από μιά έξαντλητική περιγραφή τής διάθρωσης τής παραγωγής (του τεχνικού χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων και του κοινωνικού των παραγωγικών σχέσεων) σέ κάθε περιοχή. Στή συνέχεια αυτή ή γνώση θά εξεταζόταν κάτω από τό πρίσμα τής στρατηγικής του κεφάλαιου και των δυνάμεων πού τήν περιορίζουν, ώστε τά σχετικά φαινόμενα νά εξηγηθούν, όχι σάν μέρη κάποιου συστήματος²² αλλά σάν τό ιστορικά προσδιοριζόμενο αποτέλεσμα

πραγματικών ύποκειμένων (καπιταλιστές, εργάτες, κλπ.). Μέ τόν τρόπο αυτό θά επιδιώκαμε, όχι μόνο νά βρούμε μιά θεωρία γιά νά «μιλήσουμε» τήν πραγματικότητα, αλλά επίσης και τούς τρόπους πού αυτή ή πραγματικότητα μπορεί νά αλλάξει, ύποδεικνύοντας τούς ιστορικούς φορείς πού θά ήταν σέ θέση νά πραγματοποιήσουν αυτή τήν αλλαγή.

Είναι καιρός όμως νά περάσουμε σέ κάποια συμπεράσματα πού έλπίζουμε νά δικαιώσουν τήν ύπομονή του αναγνώστη νά φτάσει μέχρις αυτό τό σημείο.

---

22. "Ας μās συγχωρεθεί μιά άκόμα, όχι απόλυτα αναγκαία, ύποσημείωση γιά νά παρουσιάσουμε τό κείμενο του E.P. Thompson, "The Poverty of Theory" όπου γίνεται μιά καταλυτική κριτική (γραμμένη μάλιστα πολύ ευχάριστα) του «μαρξιστικού» στρουκτουραλισμού του L. Althusser (και των περί αυτόν άπαδών του) και όπου γίνεται ένας κατευθείαν παραλληλισμός του μέ τόν φανξοναλισμό του T. Parsons και τήν παράδοση του σταλινισμού. Βλ. The Poverty of Theory and Other Essays, Merlin Press, 1978, ιδιαίτερα σελ. 262-276.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τό κύριο σημείο είναι ότι ή έξίσωση τής ανάπτυξης δέν σημαίνει παρά, μέσα στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, έξίσωση τών συνθηκών παραγωγής τής υπεραξίας καί τού κέρδους τών επιμέρους κεφαλαίων. Δέν θά σταθούμε έδώ στό άν αυτό μπορεί νά γίνει ή όχι, αλλά θά θυμήσουμε μονάχα πώς ή κύρια δυναμική τού καπιταλισμού πηγάζει από τή διαφοροποίηση αυτών τών συνθηκών ή άλλώς από τό νόμο τής άνισης ανάπτυξης. Παρ' όλα αυτά δέν πρέπει κανείς νά παίρνει τήν άνιση ανάπτυξη σάν έννοια πού αντίστοιχει σέ σταθερές γεωγραφικές θέσεις αλλά σάν κάτι πού αφορά κλάδους καί τομείς τής παραγωγής. Ούτε ακόμη σάν κάτι πού σημαίνει πάντοτε ανάπτυξη έδώ καί ύπανάπτυξη εκεί αλλά σάν κάτι πού μπορεί καί νά σημαίνει απλά πολύ διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης.²³ Μέ αυτή τήν έννοια άν ύπάρχει πρόβλημα αποκέντρωσης ύπο-ενοτήτων τής παραγωγής γιά τόν καπιταλισμό δέν βλέπουμε τό λόγο γιατί αυτό θά πρέπει νά γίνει καί δικό μας πρόβλημα μέ τόν ίδιο ακριβώς τρόπο.

Ή χωρική οργάνωση καί αναδιοργάνωση τών παραγωγικών δραστηριοτήτων είναι τό αποτέλεσμα τής συνεχούς αναδιάρθρω-

σης τού κεφαλαίου σέ αναζήτηση νέων πηγών κέρδους (καί υπερέκέρδους κάτω από τό πρόβλημα δευτέρας τής ανταγωνιστικότητας του.) Στίς περιπτώσεις όπου ή άμεση αναδιάρθρωση τού

23. "Ας μήν νομοστεί πώς άγνοούμε έδώ τήν προσφορά μελετητών όπως ό Σ. Άμίν, Συσσώρευση σέ Παγκόσμια Κλίμακα, τ.1, II, Νέα Σύνορα, καί ό 'Α. Έμμανουήλ, Ή Άνιση Άνταλλαγή, Δοκίμο γιά τούς Άνταγωνισμούς στίς Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις, έκδόσεις Παταξήση, 1978, πού έχουν πολύ περισσότερα από μάς νά πουν σέ αυτά τά θέματα. Άλλά νομίζουμε πώς έχουν νά κάνουν μέ ένα ευρύτερο πρόβλημα πον δέν μάς βοηθάει έδώ νά καταλάβουμε τή διαφορετική διάρθρωση τής παραγωγής ανάμεσα στίς χώρες τού «κέντρου» ή τής «περιφέρειας» ούτε δέδαια καί τό τί γίνεται στήν ασάφεια τής γραμμής διαχωρισμού τους (έκτός δέδαια καί άν λόγω δικής μας αναρμοδιότητας παρεξηγούμε τίς έννοιες πού έχουν αναπτύξει).

Πρέπει νά προσθέσουμε πώς μετά τό γράψιμο αυτού τού άρθρου δημοσιεύτηκε στό περιοδικό Οικονομία καί Κοινωνία, Νο 1, Μάιος 1979, τό άρθρο τού Άρχύση Έμμανουήλ, «Οί Πολυεθνικές Έταιρείες καί ή Άνιση Άνάπτυξη, Ένας Έλληνας Φάκελλος». Άν καί τό θέμα μας έχει διαφορετική έμφαση, βρίσκουμε πώς τό άρθρο αυτό καλύπτει βασικά θεωρητικά σημεία καί δίνει παραδείγματα πού ενισχύουν τόν κεντρικό χαρακτήρα τής προσέγγισής μας. Καί όχι μόνο αυτό, αλλά μάς δάξει τήν ύποχρέωση νά ξανασκετοίμε πολλά άλλα θέματα πού ίσως κάτως διαστικά θίξαι.

παραγωγικού κεφάλαιου δεν είναι δυνατή (καί είναι χιλιάδες λόγοι που δεν επιτρέπουν να «ξεγραφτούν» παλιότερες επενδύσεις ή / και να γίνουν καινούργιες) τότε εμφανίζεται ή προγραμματισμένη παρέμβαση στη σφαίρα, όχι πιά της παραγωγής, αλλά της κυκλοφορίας ώστε να εξασφαλιστεί ή έμμεση βελτίωση των συνθηκών επιδίωξης του παραγωγικού κεφάλαιου. Όλη ή συζήτηση για τα «συλλογικά μέσα κατανάλωσης» της λεγόμενης Γαλλικής Σχολής των Castells, Lojkin, κλπ. νομίζουμε πως συνοψίζεται σ' αυτή την παρατήρηση. Καί βέβαια όλο τό μυστικό πίσω από τις περιοδικές εξάρσεις ενδιαφέροντος για τη βελτίωσης της αστικής ύποδομης, της πολεοδομίας σάν συνόλου σέ τελευταία ανάλυση, αποκαλύπτεται έτσι. Πού βέβαια δεν σημαίνει ότι αυτή ή βελτίωση δεν είναι (μέ όλες τις ανισότητες στην εφαρμογή της) πραγματική.²⁴

Έτσι λοιπόν τό πρόβλημα της αποκέντρωσης, της σύγκλισης/ απόκλισης των περιφερειών εμφανίζεται σάν ένα λάθος έρώτημα, σάν ένα επιφανειακό γνώρισμα της κρυμμένης πίσω του πραγματικής διαδικασίας. Εκείνο που θάπρεπε να ρωτήσουμε είναι ο τρόπος που οι ανάγκες συσσώρευσης και αξιοποίησης του κεφάλαιου δημιουργούν μηχανισμούς που συνεχώς τροποποιούν τό νόημα και τό περιεχόμενο της ανισότητας ανάμεσα στίς περιοχές ή ακόμα και τό αντιστρέφουν για έπιμέρους περιοχές ή κοινωνικές ομάδες. Τό αποτέλεσμα θά είναι ή ανάγκη διερεύνησης ενός συστήματος που εκτείνεται σέ παγκόσμια κλίμακα και περιλαμβάνει περιοχές άνισης συσσώρευσης, άνισης οργανικής σύνθεσης του κεφάλαιου, άνισης παραγωγικότητας της εργασίας, άνισης ανταλλαγής καθώς τό καθένα από αυτά τά φαινόμενα είναι αλληλένδετο μέ τό άλλο. Κάτω από αυτές τις συνθήκες όπου αυτόνομη συσσώρευση σέ λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές μπορεί να γίνει μόνο σέ περιθωριακούς τομείς ή καθόλου, τό κύριο έρώτημα, που δεν μπορούμε εδώ να απαντήσουμε, είναι ή μορφή της πολιτικής πράξης των τοπικών κοινωνικών δυνάμεων και ή σχέση τους μέ την αντίστοιχη άλλων περιοχών (σέ παγκόσμια κλίμακα σέ τελευταία ανάλυση) που συνιστά και τό φορέα οποιασδήποτε αλλαγής.²⁵

Αυτά ήταν τά μυστικά της αποκέντρωσης, αποκέντρωση των δυσλειτουργιών του συστήματος, αποκέντρωση της υποδάθμισης του περιβάλλοντος, αποκέντρωση των εξαρτημένων τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας μέ ταυτόχρονη απο-ειδίκευση (και άρα υποτίμηση) της εργατικής δύναμης, εγκαθίδρυση μιās νέας ιεραρχίας και ενός νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, μυστικά που την κάνουν τόσο δημοφιλή και γιατί όχι περιορισμένα δυνατή στα πλαίσια του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Άς προσέξει λοιπόν ο προσοδευτικός «αντίλογος» (και όσοι γνήσιοι μεταρρυθμιστές γύρω από την έξουσία) που προσωρινά φαίνεται να έχουν ύπνωτιστεί από ανακαλύψεις όπως ο «παρασιτισμός της Αθήνας» και ή «αποκέντρωση της ανάπτυξης». Ανακαλύψεις που τις έχει κάνει πολύ πριν από αυτούς ή δυναμική της ιστορικής εξέλιξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.²⁶

Άλλα ίσως όλα αυτά να είναι μιά ακόμη απόδειξη (είρωνική;) του ιστορικά προσοδευτικού χαρακτήρα του καπιταλισμού που προσπαθεί φιλότιμα να μάς κάνει να συνειδητοποιήσουμε που βρίσκεται τό πραγματικό πρόβλημα.*

24. Γι' αυτό και είναι έντελώς άσχετη ή κριτική που βλέπει, στίς πρόσφατες προσπάθειες για αναδιοργάνωση του πολεοδομικού ιστού της Αθήνας και άλλων πόλεων, μονάχα έργα «διτρίνας». Άκόμα και αν είναι έτσι, είναι μιά διτρίνα που βοηθάει τό «κατάστημα» να δουλέψει αποδοτικότερα.

25. Η άπάντηση είναι πολύ πιο περίπλοκη από αυτήν που δίνουν εύκολα μερικοί, δηλαδή της συνεχούς σύγκρουσης, θεωρώντας ότι κάθε πρόταση επένδυσης σκοπεύει (και μόνο) να εκμεταλλευτεί ή να υπο-αναπτύξει την έν λόγω περιοχή. Πρέπει ν' αναγνωρίσουμε εδώ ότι τό κεφάλαιο δεν έχει κανενός τέτοιου είδους κακία σάν κύριο μέλημά του.

26. Αυτή ή ανάγκη είναι από καιρό μέρος της συμβατικής σοφίας της ΕΟΚ, για να μη νομιστεί ότι παραβλέπουμε αυτόν τον άλλο άξονα που άπασχολεί τις πνευματικές (και άλλες) δυνάμεις αυτών των καιρών. Έτσι στη διακήρυξη για την περιφερειακή πολιτική που έγινε στη συνεδρίαση του Όκτώβρη 1972 διαβάζουμε: «Οί επικεφαλής των κρατών και κυβερνήσεων συμφωνούν ότι πρέπει να δοθεί προτεραιότητα, μέσα στην Κοινότητα, στη διόρθωση των περιφερειακών ανισομερειών που ενδέχεται να έχουν επιπτώσεις πάνω στην πραγματοποίηση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης». Τόσοι άρχηγοί κρατών! φαίνεται πως δεν μιλάγαμε για ένα «άσημαντο» θέμα λοιπόν όλη αυτή την ώρα.

* Πρέπει εδώ να ζητήσω συνγνώμη, θεβαιώνοντας ότι δεν υπάρχει καμιά προσωπική αίσχη, αλλά αντίθετα έκτιμηση της σημασίας της δουλειάς τους, από όσους θεωρήσουν άδικο ή άσχημα μερικά από τά σχόλια που έκανα. Άκόμα νοιώθω ύποχρωση να αναγνωρίσω τό ρόλο φίλων και συνεργατών που μέσα από ένα πραγματικό (ή νοητό πολλές φορές) διάλογο δοθήσαν στη διαμόρφωση των απόψεων που εκφράστηκαν σ' αυτό τό άρθρο.